

VARJUDE VABASTAMISE KUNST

Tiit Aleksejev. Leegionärid. Loomingu Raamatukogu 2010, nr 20. Tallinn: SA Kultuurileht, 2010. 56 lk.

Kirjaniku jaoks on iga lugu isiklik. Kui mitte enne kirjutama hakkamist, siis kirjutamise ajal muutuvad lood isiklikuks. Mõned lood on muidugi hingele ja ihule lähemal kui teised. Ajaloolane, diplomaat ja kirjanik Tiit Aleksejev on andnud näidendi vormi loole, mis on otsapidi seotud tema perekonnaga ning mis on autorile tuttav juba lapsepõlvest alates. Nagu Eesti keeruka ajaloo taustal kipubki olema, ei ole tegu just lihtsa ega kauni looga, vaid see jutustab halbadest ja väga halbadest valikutest, kaotusvalust ning mäletamise taagast, mis on aga ometi kergem teadmatusest ja võimetusest mäletada.

Aga kõigest õiges järjekorras. Tiit Aleksejevi värske teos ei ole žanrilt novell, millega autor kirjandusse tuli (1999. aastal ilmus ajakirjas Looming „Tartu rahu”, mis pälvis ka ajakirja aastapreemia), ega romaan, mis on talle toonud tänini suurimat tähelepanu – pean eelkõige silmas autori teist romaani, Esimesest ristisõjast kõnelevat „Palverändu”, mille järg peaks varsti ilmuma –, vaid hoopis näidend. Tavalise pikkuse ja üsna klassikalise ülesehitusega teatritükk, mille pealkiri on laenatud II sajandil eKr elanud Rooma kirjanikult Terentiuselt. Kuid muidugi ei räägi Aleksejev Rooma leegionäridest – muide, möödaminnes nimetab ta Rooma, täpsemalt Caesariga leegionäre ka oma kirjanduslikus debüüdis¹ –,

vaid Saksa mundris eesti soost leegionäridest, ehitades aga oma narratiivi üles antiiksele eeskujule toetudes.

Terentiusse „Leegionärid” räägib neljast sõdurist, kes annavad ühise vande, „et kui keegi neist langema peaks, siis maetakse ta nagu kord ja kohus...” (lk 37), sest roomlastele oli usuliste kommete täitmine väga oluline ja kellegi matmine ilma õigete riitusteta oli häbistav ning jättis nõnda maetu saajaks aastaks ekslema elavate- ja surnuteilma vahele, kust paadimees nad alles nimetatud aja möödudes kaasa tohtis võtta. Terentiusse roomlastega juhtub nõnda, et kolm neist langevad, neljas aga põgeneb lahinguväljalt, saamata võimalust hoolitseda oma hukkunud vandevendade eest. Teose lõpus läheb ta rikka ja lugupeetud mehena lahinguväljale tagasi ning jääb ootama oma surnud kaaslast.

Aleksejev ei jutusta mitte müütilistest meestest – kuigi nimede Esimene, Teine ja Kolmas Leegionär järgi võiks nii arvata –, vaid tunnistab järelsõnas, et „Minu isapoolsest suguvõsast sõdis Sinimägedel kolm meest” (lk 54), kellest saavad 1944. aasta 21. septembril Porkuni lahingus langenud eesti soost Relva-SS-i võitlejad, „Leegionäride” peategelased.

Alguses ilmuvad nad lugeja ette sõnatult, autori juhtnöörides näidendi lavastajale, kus Aleksejev selgitab, kuidas peaksid näitlejad publikule kõigepealt paistma: hallide, pea vormitute kogudena kesk hämarust. See on tugevalt sümbolne, ometi oskab autor vältida imalust ja klišeetid. Tegelased ärkavad ellu, tehes seda aegamisi, are-

¹ T. Aleksejev, Tartu rahu. – Looming 1999, nr 7, lk 1026.

nedes ning muutudes põnevamaks monoloogide ja dialoogide kaudu, mis kord ägenevad, kord muutuvad aga rahulikumateks, katkendlikumateks, unenäolisemateks. Aleksejev annab meestele järgemööda sõna, lastes neil jutustada oma lugu ning selgitada motiive, mis ajendasid neid tõmbama selga Saksa mundrit ja osalema 1944. aasta suvel ja sügisel Eesti pinnal toimunud tõrjelahingutes.

Saame teada, et meeste motiivid olid väga erinevad, osalt sugugi mitte ideelised, samal ajal ka mitte kättemaksumlust pimestatud, vaid kohati täiesti argised ja isiklikud. Nii kõneleb üks meestest oma unistusest arhitektiks saada, mis aga oleks tähendanud kõrghariduse omandamist. Õppemaksu jaoks tal raha polnud ning ta lasi end võluda Saksa võimude lubadusest omandada tasuta kõrgharidus pärast sõja võidukat lõppu, *Endsiegi*¹.

Kui Terentiusel oli neli leegionäri, kellest kolm langes, siis võiks küsida, kus on Aleksejevi neljas leegionär: ta räägib ju kogu aeg kolmest. Vahepeal saab küll sõna ka Suur-Einar, kes asub samas kohas kus langenud leegionärid, kuid teises ajas – elavate ilmas.

Suur-Einaril pole kuuekümmne kuue aasta taguste sündmustega midagi pistmist. Kuid see on nii vaid esialgu. Õige pea hakkavad selguma alguses varjule jäävad seosed. Selles mõttes on tegu tõesti vägagi Eesti looga: kõik on kõigiga seotud ning iga ots jõuab lõpuks ikka algusesse tagasi lihtsalt sel põhjusel, et iga ajaloolise sündmusega seotud eesti inimeste ring on niivõrd ahas. Nõnda tuleb üsna pea välja, et Suur-Einar on ühe leegionäri vend. Kunagi oli ta väike, nii väike, et ei mäletagi välihalli selga tõmmanud vennast suurt midagi, kuid nüüd on ta vana mees, kes on üle elanud kõik ajad ja jõudnud meie kaasaega, et mõtiskleda omaenese ja oma venna elu üle, millest on jäädavalt saanud möödanik.

Kuid mitte möödanik, millega teha rahu. See viibki Aleksejevi loo peamise teema juurde: selleks on mäletamise ja mittemäletamise vahe. Autor sedastab näidendi järelsõnas, et „on ehk mõistlik teatud lood ära rääkida ja nad seejärel ajaloolastele jätta” (lk 54). Nii distantseerib väljaõppinud medievist end XX sajandi valupunktide teadusliku ja objektiivse lahkaja rollist ning keskendub üsna isiklikule ülesandele: seni vaid lapsepõlvelegendi staatuses olnud leegionimeeste liha luudele kasvatamisele, et müütilistest ning sellisena koormavatest – kes teab, vahest isegi unenägusid, ja kui mitte Aleksejevi isiklikke, siis eesti rahva kollektiivseid unenägusid külastavatest² – tegelastest saaksid inimesed nagu meie.

Ja kuna ei asjade täpse teostumise, meeste leegionisse astumise, nende teenistuskäigu ega langemise detailid pole lõpuni selged, siis siin lasubki kohustus kirjanikul. Ta haarab kinni ainesest, mille tuumik on isiklik ja subjektiivne, ning annab sellele vormi, millel on lühidusele vaatamata olemas suur üldistusjõud. Ei räägi ju Esimene, Teine ega Kolmas Leegionär, samuti ka Suur-Einar, ainult isiklikke lugusid, vaid lugusid, mis ühel või teisel viisil puudutavad meid kõiki. Olgu selleks siis sõjas hukkunud vanaisad või vanaonud, sõjajärgsel ajal üleskasvanud põlvkonna kannatused ja raskused ning muidugi sõjajärgse tegelikkusega silmitsi seismine, mis nõudis igalt enesest vähegi lugupidavalt inimeselt pidevalt raskeid otsuseid kollaboratsiooni ja olgu või sisemise vastupanu vahel. Just viimasega puutus näidendi tegelastest kokku Suur-Einar oma igapäevases elus, kust ei puudunud vabaduse äravõtmise tunnetamine ega KGB-lastekohalolu.

Nõnda jääb õhku rippuma küsimus: kelle saatuse oli lõpuks kergem? Kas

² Vt selle kohta: T. Jõgeda, Eestlaste viha tuleneb Teise ilmasõja traumadest. – Eesti Ekspress 22. VII 2010.

lahinguväljal langemine polnud mitte lunastav? Mis siis, et ühishauda matmist ei saa vanade roomlaste ega meie enda mõõdupuude järgi pidada väärilikaks, pääsesid need mehed nii Siberi vangilaagritest kui ka alandavast elust ühes suuremas, Nõukogude Liidu nime kandnud vangilaagris.

Nendele küsimustele pole tegelikult vastust ning Tiit Aleksejev ei püüa ka neelata liiga suurt tükki. Ta vaid vihjab nimetatud probleemidele, aga on ju selge, et nende kallal peabki iga lugeja – ja ehk millalgi ka iga teatrikülastaja – ise

vaeva nägema. Kuid loodetavasti juba rahulikumalt, kas ilma kibestusest või vähemalt suurema hingerahuga, sest nagu Aleksejev elegantselt demonstreerib, jõuab iga lugu millalgi ringiga algusesse tagasi ning sellest liiga paljude kõrvalharude otsimine ajaks inimesed ainult hulluks, ja muidugi ka põhjusel, et ehk on tõesti mõistlik mõned lood ära rääkida ning jätta nad seejärel ajaloolastele. Ja kui paljud lood ootavad veel alles oma jutustamise järele...

PEETER HELME

ANTIKAJA UURIMISEST EESTI KULTUURILOOS

Pärtel Haliste. Hagerist Hellaseni. Koostaja Ivo Volt. Eesti mõttelugu 90. Tartu: Ilmamaa, 2009. 384 lk.

„Eesti mõtteloo” sarjas ilmunud veidi vähem kui saja väljaande seas täiendab Pärtel Haliste artiklite kogumik seda teemavaldkonda, mis puudutab antiikajaga seotud uurimusi ja nende osa eesti vaimukultuuri arengus. Kogumik sisaldab Haliste teaduslikke ja populaarteaduslikke artikleid, samuti publitsistikat ja arvustusi.

Pärtel Haliste oli nii teadlane kui ka publitsist, kes oma erialastes rohkem või vähem spetsialiseeritud artiklites arutles ka ühiskonda poliitikas, majanduses, hariduses jne laiemalt puudutavate probleemide üle. Seega leiame tema artiklitest peale klassikalist filoloogiat käsitleva ainese mõtteid, mis avardavad meie ettekujutust kahe maailmasõja vahelisest ajast, probleemidest ühiskonnas ja kultuuris.

Pärtel Haliste nimi pole autorina vahest nii tuntud, kui seda on mitu teist, kelle teosed on samas sarjas ilmunud. Pigem on ta teatud ja hinnatud esmajoones klassikaliste filoloogide seas. Eesti kultuurilukku jääb Haliste

esmajoones antiikaja uurijana ja tutvustajana. Samal ajal on ta oma elukäiguga ühe põlvkonna eesti haritlaste iseloomulik esindaja.

Nagu mitu teist eesti teadus- ja kultuuriinimest, sai ka Haliste erialase kõrghariduse Peterburis tolle aja silmapaistvate ja rahvusvaheliselt tunnustatud professorite käe all. Haliste puhul võib näha edasipüüdlikkust ja kiindumust oma erialasse, kuid ka paljudele eestlastele osaks saanud traagilist saatust (ta hukkus, põgenes 1944. aastal laevaga Vene vägede eest).

Pärtel Haliste oli esimene eestlasest klassikaline filoloog, tema tegevus langis kahe maailmasõja vahelisse perioodi. Tema huvi keskmes oli kreeka kultuur, ajalugu ja kirjandus ning ta tegutses pikemat aega Tartu Ülikoolis kreeka filoloogia professori kohusetäitjana, 1937. aastast aga erakorralise professorina. Lühülevaate saab Haliste elukäigust raamatu koostaja Ivo Voldi kirjutatud eessõnast, põhjalikum teave leidub kogumikus „Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis” (koostanud ja toimetanud Ivo Volt, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003; vt I. Voldi artikkel „Pärtel Haliste (1890–1944): esimene

eestlasest klassikalise filoloogia õppejõud”, lk 77–98). Nimetatud artiklites võib tutvuda Haliste erialase kujunemisteedega, teda juhendanud professorite ja mõjukate teadlastega, kes ta seisukohtade kujunemisele kaasa aitasid.

Kreekas ja Roomas pandi alus euroopa kultuurile, kujunes välja kirjandus kogu žanride mitmekesisuses, pandi paika filosoofia, õigusteaduse, poliitika, eetika jm põhimõtted. Rääkides keeleteaduslikes terminites, võib antiikajas näha euroopalikku kultuuri kooshoidvat grammatikat. Läbi kõigi ajaloo perioodide on klassikatradsioon avaldunud mitmekesisuses vormides, andes eripärase näo teatrile, spordile, arhitektuurile, aga ka mõttelaadile üldisemalt. Seda kõike tajus ka Pärtel Haliste, väljendades seda nii oma erialastes artiklites kui ka laiemale üldsusele määratud populaarsetes kirjutistes.

Teadusliku uurimismeetodi osas järgib Haliste XIX sajandil väljakujunenud historistliku analüüsi põhimõtteid. Artiklis „Vana ajaloo uurimise meetod” (lk 55–73) rõhutab ta ajaloonähtuste kontekstipõhise uurimise tähtsust, mille puhul üksiknähtust tuleb vaadelda selle ajaloolisel foonil ja arvestada üldkultuurilisi aspekte. Ajaloolase ja filoloogi ühiseks ülesandeks on vaadelda võrdlevalt kultuuriloolisi nähtusi ja kasutada ära ajalooteaduses ning uute keelte ja kirjanduste uurimisel tekkinud uuemaid arenguid.

Haliste kogumikus esitatud teadusartiklid kuuluvad pigem ajaloo valdkonda, kui tegelevad filoloogiliste küsimustega. Ta jätkab *saeculum historicum*’iks nimetatud XIX sajandi ajaloo uurimise traditsioone, vahendades ja tutvustades uusi arheoloogilisi leide ja käsitledes neis leiduvaid andmeid antiikaja kohta. Eriti palju uut materjali andis XIX sajandi teisel poolel arenema hakanud papüroloogia, mille tähtsust tutvustab ka Haliste oma artiklites. Vana ajaloo uurimise meetoditest andis ta ülevaate

Akadeemilises Ajaloo Seltsis peetud ettekandes ja selle alusel koostatud artiklis, kus keskendub poliitilise ja sotsiaalse ajaloo ainesele, tuues ühe näite oma uurimuse Platoni teose „Seadused” riigikorralduslike külgede kohta (lk 70–72) – sellel teemal pidi valmima ka doktoriväitekiri.

Kuigi Haliste huvikeskmes oli meetodite käsitlemine ajalooteaduses, vaatles ta sellega seoses ka filoloogilisi küsimusi. Ta puudutab muuhulgas XIX sajandi keskset poleemikaobjekti, nn Homeroose küsimust, milles kirjanduslugu põimub ajaloo ja kultuuriloo. Veidi kummastav on, et Haliste ei nimeta sealjuures probleemi tõstatajat Friedrich A. Wolfi. Kindlasti väärinuks Wolf nimetamist ka klassikalise filoloogia kui teadusala idee alusepanijana. Just tema toonitas tervikkäsitluse olulisust ja kultuuri erinevate aspektide vaheliste seoste arvestamise vajadust – mõte, mida Haliste ise erinevates artiklites korduvalt esile toob. Wolfi nime aga me artiklitest ei leia. Siin võib põhjuseks pidada teadusloos üsnagi intrigeerivat nähtust, kus idee algataja järglaste hulgas kerkib esile erilise mõjuvõimu ja autoritaarsusega isik, kelle seisukohad varjutavad kõik varasema (antud juhul on selliseks isikuks Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, kellele Haliste ka korduvalt viitab).

Pärtel Haliste kõneleb Euroopa hellenotsentrilisest kultuuriringist, mille kajastusi me võime jälgida ka erinevate Euroopa maade uuemates arengutes. Just see temaatika on saanud valitsevaks uurimisobjektiks XX sajandi viimastel kümnenditel. Selle uurimissuuna väljundid on andnud põhjapanevaid töid antiikaja pärandi ja klassikalise traditsiooni kohta kuni praeguse hetkeni välja.

Vaadeldes Pärtel Haliste pärandit, tuleks kõrgelt hinnata tema võrdlevkultuuriloolist lähenemist antiikajale, samuti Kreeka ja Rooma pärandi

tähendust eesti kultuurile. Piltlikult kirjeldab ta antiikaja kultuuri horisontaalse tasapinnana, millest eralduvad üksikud vertikaalid, mille kaudu antiikaja kultuur ja selle uurimine valgub uude Euroopasse (lk 60).

Võib nõustuda Ivo Voldiga, kes hindab eriti kõrgelt Haliste artiklit „Klassi[ka]line haridus ja eesti kultuuri arendamise probleeme” (lk 86–104), mis ilmus 1934. aastal. Haliste vaatleb seal Eestit Lääne-Euroopa kultuuriipiirkonna osana. Viimase puhul peab ta oluliseks kolme aspekti: Kreeka ja Rooma pärandit, kristlust ja rahvuslust. Nende kolme teguri omavaheliste seoste mõistmine on tänapäeval vähemalt sama tähtis kui artikli ilmunise ajal. Praegu, Euroopa Liidu liikmena, sõltub eestlaste enesepildi moodustumine ja oma identiteedi tunnetamine samuti nende kolme teguri kõrvutavast jälgimisest ja tundmisest. Sealjuures peab nendevahelise tasakaalu leidmine olema ka meie ajal hariduse ja kultuuri edendamise aluseks. Seega on Pärtel Haliste vaatenurk nimetatud artiklis vägagi tänapäevane.

Toetudes tuntud klassikalise filoloogi Werner Jaegeri teesile kultuuriteadlikkusest kui kesksest ja kõrgeimast väärtusest inimese olemuses ja tegutsemises, arendab Haliste ideed Lääne-Euroopa väärtuste ja vaimuelu arenemise allikatest ja nende tähtsusest. Kultuurikontaktide kontekstis on sel puhul huvitav vaadelda Kreeka mõju roomlastele nii keeles kui ka kirjanduses (lk 90–94), sest selle tulemusena kujunes välja üks olulisemaid mõisteid euroopa kultuuris – humanism. Eesti paigutust sellesse arengupilti kannab läänestumise idee, mis tähendab kultuuriteadlikkuse tõstmist kesksele kohale hariduses ja mõtteviisis. Peamiseks eesmärgiks peab Haliste sõnul olema kontaktide saavutamine lääne kultuuri kõrgharidusega, peamiselt inglise, prantsuse ja saksa kultuuri kaudu.

Haliste ise pooldab orienteerumist prantsuse vaimule, mida tema kui klassikalise filoloogi puhul võib hästi mõista. Rahvuslikel ja poliitilistel kaalutlustel peab ta tähtsaks sidemete arendamist Inglismaaga. Torkab silma, et saksa mõju arvestamise puhul on ta üsna reserveeritud, milles võib aimata 1920.–1930. aastate suundumusi vabandada saksa kultuuri mõju alt. Rääkides humanitaarsest haridusest, väidab Haliste, et on põhjusi, miks Saksamaaga arvestamisest tuleks koguni loobuda.

Märkimist väärib Haliste püüdlus rõhutada klassikalise hariduse tähtsust ja ladina ning ka kreeka keele õppimise vajadust. See on talle südame lähedane teema ja siin sekkub ta oma aja poleemikasse hariduse arengusuundade üle. Ladina keeles näeb ta oma kaasaja Lääne-Euroopa keelte eduka omandamise alust. Eesti Kultuuri Sõprade Koondises 1933. aastal peetud ettekandes toob ta positiivse näitena Hollandi, kus kõrgel tasemel klassikaline haridus toetab uute keelte oskust, nii et peaaegu iga haritlane kõneleb kolme võõrkeelt (inglise, prantsuse ja saksa – lk 103). Antiikaja tundmise vajadust ja aktuaalsust toonitab Haliste ka ühiskonnaelu puhul, kus mõisted *auctoritas*, *disciplina*, *pietas*, *fides*, *integritas* (autoriteet, korrastatus, kohusetunne, ustavus, ausus) on sama tähtsad nagu antiigiski. Teemat käsitleb ta ka populaarsemal kujul Üliõpilaslehes, kus vaidleb vastu levinud arvamustele, et ladina ja kreeka keele tähtsus väheneb ja koolid teevad õigesti, kui need õppeainete seast välja tõrjuvad. Haliste mõonab, et reaalarhutes pole vanade keelte õpetamine tõepoolest vajalik, kuid humanitaarselt haritud inimesele on need püsiva tähtsusega. Just kreeka ja ladina keel teevad võimalikuks antiikaja kultuurile lähenemise. See aga pole eesmärk iseeneses, vaid vajalik kaasaja Euroopa kultuuri arengute mõistmiseks (lk 222). Näiteks ei saa

ilma antiiksete eeskujude tundmiseta täielikult aru ka uuemast kirjandusest. Isegi siis, kui tõlked oleks olemas, ei saa need päriselt asendada originaale. Haliste toonitab ka aegumatut tõde, et rahva suurus sõltub tema vaimse kultuuri sügavusest ja suuruselt. Eesti rahva kultuuriline areng toetub euroopa kultuuri sisu ja vaimuga tutvumisele. Oma seisukohtadele leiab Haliste toetust ka maailmapoliitikast, refereerides Inglise peaministri kõnet antiikautorite tundmise tähtsusest.

Pärtel Haliste artiklid ei ilmunud tema eluajal rahvusvahelistes ajakirjades. Postuumselt avaldas tema uurimistöö tulemused Ervin Roos Rootsis klassikalise filoloogia ajakirjas *Eranos*, tuues need nii rahvusvahelisse käibesse. Võib ainult kahju tunda, et ta teadlasetae nii traagiliselt katkes ning doktoritöö jäi kaitsmata.

Pärtel Haliste publitsistika ei käsitle mitte ainult antiikaja küsimusi, vaid seal tuleb selgesti välja ka tema ühiskondlik hoiak. Nii ongi artiklikogus vastavas alajaotuses paigutatud esimesele kohale Postimehes ilmunud artikkel „Lahti Vene mõju alt!” (1922). Selles kirjatusis kurdab Haliste liiga tugeva ja ikka püsiva vene mõju üle, mis takistab nii rahvuslikku arengut kui ka lähene mist Lääne-Euroopale (lk 159). Eitama ta vene kultuuri väärtusi ja oma võlga vene teadusele, näeb ta ka sealse hariduse, poliitika ja moraali bürokraatlikkust ja kitsarinnalisust. Eestis soodustas Venemaa idealiseerimist omal ajal soov vabaneda saksa mõju alt. Haliste toob oma kogemustest ka näite, kus väike rahvaste suhtes üleolev ja agressiivne suhtumine pole võõras isegi vene intelligentsile (jutt Georgia okupeerimisest – lk 160). Haliste rõhutab ka vajadust kasutada teaduses eesti keelt, mis tol ajal, eestikeelse ülikooli algusaastatel, oli eriti päevakorral.

Publitsistika valdkonda kuulub ka osa Haliste artikleid, mis tutvustavad

antiikaja teoseid ja nende autoreid, samuti antiigi uurijaid. Hinnangutes on Haliste üsnagi kinni oma aja levinud seisukohtades. Olgu siin näitena toodud artikkel Horatiuse 2000. sünniaastapäeva puhul (lk 105–109). Haliste tõstab esile Horatiuse luule vormilisi väärtusi ning poliitilist tausta, lõpuks nimetab siiski ka luuletaja humanistlikku külge. Tõepoolest, alles XX sajandi teisel poolel hakati rohkem tähelepanu pöörama Horatiuse luule isiklikule toonile, nüanssidele sõpruse, armastuse, naiste jne käsitlemisel.

Haliste reageerib ka antiikautorite teoste toomisele teatrilavale, arvustades Sophoklese „Antigone” lavastust. Oma kirjutises tutvustab ta kreeka tragöödia olemust ja kangelaste karakterite tähtsust traagilise elutunnetuse esiletoomisel. Väärab märkimist, et ta tsiteerib ka Friedrich Nietzsche teost „Tragöödia sünd” ja seda just kannatuse ülevuse iseloomustamisel. Nietzsche nimetab ta ka Horatiusest ja antiikkirjandusest üldiselt kõneldes. Tragöödiaga seoses on Nietzsche mainimine seda tähelepanuväärsem, et 1926. aastal, kui artikkel ilmus, polnud klassikaliste filoloogide seas heaks tooniks teda nimetada: oli ju Nietzsche nende seas põlu all (selline suhtumine toetus tolle aja suurimale autoriteedile filoloogias U. von Wilamowitz-Moellendorffile).

Et Pärtel Haliste mõte liikus laiemas sotsiaalses sfääris, seda näitavad artiklid, kus ta võtab sõna oma aja tähtsündmuste ja ühiskonnailmingute puhul, kõrvutades neid antiikaja nähtustega. 1924. aasta Pariisi olümpiamängud ajendavad teda kirjutama antiikaja spordimängudest. Artikkel Postimehes annab elava pildi Vana-Kreeka spordist ja Olümpias peetud pidustustest (lk 211–216). Ka sellise ühiskonnapahe nagu hangeldamise puhul leiab Haliste paralleele antiikajast, näidates, kuidas Kreekas ja Roomas püüdis riik ohjata viljaga spekulatsioonist. Tänapäeval

kõlab ka näide, kuidas äritsejad kasutasid ära riigipoolset toetust ja petsid väl- ja riskihüvitisi (lk 218–219).

Väärrib tunnustust kogumiku koostaja Ivo Voldi töö: ta on asjatundlikult materjali kaante vahele kogunud ja selle ülevaatliku saatesõnaga varustanud, samuti saksakeelsed artiklid eesti keelde tõlkinud (kaks artiklit ajakirjast *Eranos* ja üks Rootsi Eesti Teadusliku Seltsi väljaandest). Väljaandja koostatud Pärtel Haliste bibliograafia annab süstemaatilise ülevaate autori pärandist. Selle tulemusena on meie ees väärtuslik materjal klassikauurimuste ajaloost, sellega seotud probleemidest ja isikutest. Lugesdes tekkis ainult väike küsitavus Gruusia päritolu klassikalise filoloogi Grigol Tsereteli nime kirjapildi suhtes: antud on nimekuju Zereteli, mis läheb lahku eesti keeles kasutatud varasemast transliteratsioonitavast.

Hinnates Pärtel Haliste pärandit tänapäeva seisukohalt, tuleb toonitada

esmalt tema teeneid klassikalise filoloogia edendamisel Eestis ja ajakohase erialaraamatukogu arendamisel. Kauaaegse ladina ja kreeka keele õpetaja Lalla Grossi meenutuste järgi oli Haliste meelistegevuseks just raamatukoguga tegelemine. Tema vaated antiikaja ajaloolisele taustale ja selle uurimise allikatele on pädevad ka praegusel ajal. Muidugi on ajaga muutunud osa kirjandusteoste ja mütoloogia interpreteerimist puudutavaid seisukohti (nt Sopenhoklese religioossuse kohta).

Pärtel Halistet tuleb eriti hinnata kui ühiskondliku arvamuse kujundajat ja lääne orientatsiooni veendunud kaitsjat. Tema seisukohad tunduvad ajakohastena ka ta tekste tänapäeval lugedes.

Niisiis võib tunda heameelt, et Pärtel Haliste kirjatööde kogumik on lugejani jõudnud, avades ühe olulise tahu Eesti kultuuriloos.

ANNE LILL

PEAAEGU USUTAMATU LIIVI SÕNARAAMAT

Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. *Salis-livisches Wörterbuch. (Linguistica Uralica. Supplementary Series. Volume 3).* Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009. 272 lk.

Eberhard Winkleri (esmajoones) ja Karl Pajusalu Salatsi liivi sõnaraamat on esimesel pilgul päris usutamatu nähtus: kuidas on võimalik nii napi allikmaterjali põhjal kokku panna sõnaraamat, mis kohe tuleb arvata läänemeresoome keelte vältimatu põhikirjanduse hulka? Ometi on see õnnestunud.

Eberhard Winkleri ja Karl Pajusalu sõnaraamatutöö on edukas olnud just seetõttu, et võimatut on peetud võimalikuks: kõiki Salatsi liivi materjaliriismeid kokku korjates on saavutatud

kriitiline mass, millega on loodud baas nii sõnaraamatule kui ka kavandatavale sünkroonsele ja ajaloolisele grammatikale ja võib-olla ka sõnaühendite köitele.

Sõnaraamatu materjaliks on umbes 8500 grammatilist vormi, mis on süstematiseeritud napilt poolteiseks tuhandeks sõnaartikliks, mis omakorda on koondatud 660 etümoloogiliselt põhjendatavaks lemmaks. Enesestmõistetavalt leiab iga pikem kunagi talletatud sõnaühend kasutamist mitmes erinevas seoses. Seda pole just palju, aga siiski kaugelt rohkem, kui liivi keele tundjad on Salatsi liivi keelest senini oodata osanud. Üheks selle sõnaraamatu kaheldamatuks väärtuseks ongi kogu Salatsi liivi materjali kokkukogu-

mine, nii et liivihuvilisel pole enam vaja seda materjali välja kurnata Lauri Kettuneni liivi sõnaraamatust,¹ kus pealegi täpsemad allikaviited puuduvad.

Sõnaraamatu sissejuhatuseks on huviga loetav ülevaade Salatsi liivi keelematerjalide kirjapanekutest ja kirjanepanetest. Kahjuks tuleb Salatsi liivi uurimisloos varasemate käsitlejate (Paul Ariste, Eduard Vääri) järel ka Eberhard Winkleril tõdeda, et XIX sajandi suurimad läänemeresoome keelte uurijad A. J. Sjögren ja F. J. Wiedemann on kogutud keelematerjali ühtlustanud („normeerinud”). Näiteks on viited katkehäälikule kaduma läinud.

Kuigi see on Salatsi liivi keele suhtes ebaõiglane, on siiski olnud paratamatu, et liivi keele uurimise raskuspunkt on olnud Kuramaa liivi keelel. Alles Winkleri ja Pajusalu sõnaraamat annab pildi, kui erinevad need geograafiliselt lahutatud liivi keeled on (olnud). Eberhard Winkler on Salatsi liivi keelega tegelnud kaua ja põhjalikult. Seetõttu on mõistetav tema püüd anda sellele läänemeresoome keelte uurimisväljal nähtavam positsioon. Päris põhjendatud ei ole siiski Winkleri väide, et Salatsi liivi keel on Kuramaa liivi keele suhtes primaarne ja Kuramaa liivi keel sekundaarne (sissejuhatus lk 29 jj). Pigem on nad lihtsalt erinevad.

Ühes mõttes näib Salatsi liivi keel tõesti olevat liivilikum kui Kuramaa liivi keel: viimases on *liivi* tüvega sõnad kunstlikud, sealne rahvas on *rāndalist* 'randlased' või *kalā-mi'ed* 'kalamehed'; Salatsi liivi sõnaraamatu põhjal on Salatsi liivi keeles aga *Līb raust*, *Līb mā*, *Līb mies*, *libi kiel* 'liivi rahvas (pl nom), Liivimaa, liivi mees, liivi keel'.²

¹ L. Kettunen, *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1938.

² Tutvustatava sõnaraamatu keelenäited on püütud edasi anda sellisel kujul, nagu nad sõnaraamatus esinevad, kõiki variante

Salatsi liivi keel tüpoloogiliselt

Sõnaraamatu lugemine kergitab keeletüpoloogia seisukohalt küsimuse, kas ehk Salatsi liivi keele kiiremal hääbumisel pole ka keelesiseseid funktsionaalseid põhjusi. Selline küsimusepüstitus on ohtlik, sest kuidas seda argumenteerida? Aga siiski.

Kui liikuda läänemeresoome keelte areaalis põhjast lõuna suunas, siis on pilt selline: soome keel on suhteliselt hästi säilitanud esialgset aglutinatiivset keeletüüpi, milles morfoloogiline analüüsitavus on läbipaistev; eesti keel on tunduvalt flektiivsem, morfoloogilisi tähendusi ei saa paljudes muuttüüpides seostada selgelt piiritletud morfoloogiliste tunnustega, tüvevariantidesse inkorporeeritakse ka grammatilisi tähendusi (nt *jalg* : *jala* : *jalga* : *jalgu* : *jalut*; *met* : *met* II vältes ja *met* III vältes); struktuurne homonüümia muudab vormi identifitseerimise tihti võimatuks (nt *palu* – kas nom, gen, part või hoopis pl part *pala* : *palu*?, *teos* – kas seesütlevad *tegu* : *teos* või *tigu* : *teos* või sg nom *teos*?).

Lõunaeeesti keel on veelgi flektiivsem (mõnigi eesti kirjakeele flektiivne tüüp on lõunaeeesti päritolu): flektiivsust lisab näiteks mõnes verbi muuttüübis oleviku ja mineviku eristamine tüve välteerinevusele toetudes [*mu* `varjas, väikest latsekest (olevik) ja *mu* varjās (lihtminevik): *varja* + mediaalse verbi oleviku tunnus -s sg 3. isikus, vs *varja* + lihtminevikus tunnus -s; sünkroonses analüüsis taandub vormide äratundmine välteerinevusele]. Lõunaeeesti flektiivsust suurendab näiteks ka oleviku ja mineviku vastandamine üksnes palatalisatsiooni abil: olevik *ta võtt*, *ta and*, lihtminevik *ta võtt*, *ta and*.

Kuramaa liivi keel on (hoolimata enamiku laadivaheldustüüpide puudusest) ära toodud. Teised keelenäited on kirjutatud võimalikult lihtsaks kirjaviisiks, millest hääldus oleks väljaloetav.

misest) omakorda lõunaeesti keelestki flektiivsem, tüvevariantide vaheldumine järgib otse germaani ablaudi ja umlaudi tüpoloogiaid (*tām : tam : tōmōd* 'tammepuu, nom, gen, pl nom'). Salatsi liivi keeles on sõnavormid veelgi lühemad ja nüsitumad, grammatiline homonüümia on siin kohati äärmuslik: *var tul' var leb läb* 'varas tuli vara läbi akna' – laused võivad olla kaks korda väiksema silpide arvuga kui eesti ja soome keeles. Kuramaa liivi keeles on verbivormide paradigmas ainsuse 1. ja 3. isik homonüümsed nii olevikus (*ma lugüb, ta lugüb*) kui ka lihtminevikus (*ma lugiz, ta lugiz*) ning mitmuse 2. ja 3. isik lihtminevikus (*teg lugist, ne lugist*).

Salatsi liivi keeles näib verbivormide homonüümia olevat veelgi laialdasem: olevikus võib ka mitmuse 3. isik olla homonüümne ainsuse 1. ja 3. isikuga (mitte kõigis näidetes, aga nt *urgub* 'põgeneda, ennast peita, oleviku sg 1. ja 3. ning variandina ka pl 3. isik'); infiniitsed verbivormid on kulunud miinimumlühiduseni *aij* 'ajada', *urg* 'põgeneda, ennast peita', *pid(d)* 'pidada', lihtminevik *pid'* ~ *pid*, 2. isiku käskiv kõneviis *pida* ~ *pid*. Tüpoloogiliselt intigreerivaid näiteid on palju.

Isegi morfoloogilise analüüsitavuse korral võib sõnavorm olla lühenenud äärmise võimaluseni: *mieth* 'mees, pl kom: *mie/t/k* = mees/te/ga'; *rāk* 'raha, sg kom: *rā/k* = raha/ga', *püsk* 'püss, sg kom püssi/ga', *sudk* 'susi, sg kom' jne.

Hea Kuramaa liivi keele oskusegagi oleks ilma saksakeelse tõlketa Salatsi liivi näidetest tihti raske aru saada, mõnikord saaks tõenäoselt aru valesti (s.t, ei saaks aru, uskudes, et vorm on arusaadav) ja mõnikord jätab ka saksa-keelne tõlge tähenduse ebaselgeks.

Kerkib küsimus, missuguse piirini võib keel häälikuliselt redutseeruda, selleks et olla kõigis eluvaldkondades funktsionaalne? Igapäevaelus toimib selline keel keelevälise konteksti toel,

aga väljaspool asjastatud olmekonteksti ei paljasta keeleline kontekstki alati selget tähendust, üksikvorm aga on ülihti homonüümne. Võib-olla annab Salatsi liivi materjali kättesaadavaks tegemine põhjuse arutleda selle üle, kui erinevad on läänemeresoome keelevariandid kontekstivaba analüüsitavuse alusel? Võib-olla saab seda isegi mõõta. Minu arust on skaala äärmistes punktides soome kirjakeel ja Salatsi liivi keel.

Kui häälikumuutused on analüüsitavust (ikoonilisust) liiga palju ähmastanud, siis hakkab keel oma funktsionaalsust taastama. Aga keel saab eneseregulatsiooni rakendada ainult siis, kui tal jätkub sotsiaalset elujõudu. Eesti keeles võime praegu jälgida mitutki grammatikamuutust, mis taastavad morfoloogilist ikoonilisust (nt *kaktuse/i/d* ja *eestlase/i/d*, *isa/t* ja *tädi/t*). Kui aga keeleühiskond satub assimileerimissurve alla, nagu juhtus liivi keelega, siis ei anta talle funktsionaalse vitaalsuse taastamiseks enam aega, sest see seostub põlvkondade vahetumisega ja on palju aastakümneid vältav protsess. Liivi keel(t)es on põhjust läti verbiprefiksate ulatuslikku kasutuselevõttu käsitada lühenemise ühe vastukaalumehhanismina. Aga põhiliselt seostuvad liivi keel(t)es põlvkonnavahted ka keelevahetusega.

Lemmad ja etümoloogia

Materjali organiseerimine etümoloogiliselt põhjendatud lemmadesse on väga mõistlik. Läti verbiprefiksate (aga neid on oma tosinkond) ning liivi enese adverbide möll verbivormides lööks alfabeetilises järjestuses esitatu nii laiali, et kaoks igasugune ülevaade sõnapesast, samuti ähmastuksid läti mõjud (vt nt sõnapesa *læd*, *läeb* 'minna, läheb' lk 114 jj: verbitüve kasutatakse koos kuue läti prefiksiga ja lisaks on veel sõnaühendeid kaheksa liivi määr-sõnaga).

Mõningad lemmad tekitavad siiski küsimuse, kui kaugele sõnade ja tähenduste etümologiseeritud kokkuviimisel minna. Näiteks *kiel* 'keel (mõlemas tähenduses, Zunge ja Sprache)' ja *kiel-da* 'keelata' on ühes sõnapesas üsna harjumatu, kuigi nende sõnade häälikuline kattuvus ulatub lapi keeleni välja; funktsionaalselt erinevad on ka *leb* 'läbi' ja *láb* 'aken, avaus', samuti *mis* ja *mit* 'mis; mitu, kui (palju)?', *se* ~ *sie*, *sit* ~ *síd* 'see; siit' jt *s*-iga algavad kohamäärsõnad.

Kuid näiteks *unn* 'uni' (lk 208 jj) näitab probleemi, millega sõnaraamatu koostajad on silmitsi. Isegi kui tahta 'uni (magamine), unenägu' ja 'unustada' panna eraldi lemmadesse, siis oleks see ebapraktiline olukorras, kus 'unustada' on esindatud üksnes läti prefiksiga verbiga *aisunn* ning sama prefiksiline verb esineb magamise tähenduses: *aisunn maggum* 'magama jääma'.

Alfabeetiliselt lähestikuseid märksõnu oleks seevastu lihtne paigutada järjestikustesse lemmadesse: *vald* 'vabadus, meelevald, riik, piirkond, rikkus', määrsõna *vallis* 'lahti, valla, avatud', *vallisnika* 'vaba inimene', *valiks* 'valitseda, majandada, kodustada' (lk 215) esindavad tänapäevases keeles üsna kaugeid tähendusi. Ühelt poolt on hea, et nende sõnade ühte lemmas paigutamine annab ka etümoloogilisi vihjeid, teiselt poolt on siin siiski ka etümoloogilisi probleeme. Soome *valta* ja *valtakunta*, mille vasteteks varasema eesti kirjakeele Meie Isa palvetes on *riik* ja *rikkus* (*rickus*; mõnes arvamusel loetud kui *riikus*), ning nende seosed germaani keeltes riiki, rikkust ja valitsemist tähendavate sõnadega on etümoloogiline põnevik, aga sõnapesadena organiseeritud üldsõnaraamatus me vist ei tahaks otsida sõnu *riik*, *rikkus*, *vald*, *vallaline*, 'valla ühe sõnapesa alt'.³

³ Vrd Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja III. R–Ö. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556,

Kindlasti on liiga kaugele mindud, haarates ühte lemmas *tapp* nii 'tappa, surmata' tähenduses kui ka tähenduses 'tappida (nt nõusid)', need ei kuulu etümoloogiliselt kokku. Seevastu etümoloogiliselt kokku kuuluvad *ved* 'vedada' ning selle tuletised *vediks* 'veis (veoloom)' ja *saruvedikst* 'sarvilised veised, pl nom' on paigutatud eraldi järjestikustesse lemmadesse.

Niisuguseid alternatiive ei leiaks kuigi palju ka kiuslik retsensent. Sõnaraamatu ülesehitus lemmadena on õnnestunud ning ka Eberhard Winkler ise mainib sissejuhatuses (lk 32), et sõnade etümoloogiline ühendamine ei ole alati ühemõtteliselt selge.

Salatsi liivi keele iseärasusi

Jutuks olnud sõnavormide lühenemine ja häälikukaod muudavad Salatsi liivi fonotaktika häälduslikult ja kuuldelise eristatavuse poolest üsna raskeks: *ammedk* 'hammas, pl kom', *amatst* 'kõik, pl elat', *arandk* 'rõivas, pl kom', *nädaltk* 'nädal, pl kom', *ukst* 'uks, sg part'. Silbi- ja sõnalõpulised konsonantühendid on teiste läänemeresoome keelevariantidega võrreldes päris rasked.

Labialiseeritust puutuvad häälikumuutused (*ü* ja *ö* labialiseerituse kadumine) on Kuramaa liivi ja Salatsi liivi keeles erinevad, aga usutavasti on nad mõlemas liivi keele variandis suhteliselt hilised: Kuramaal *ü* > *i* ja *ö* > *e* (*üö* > *ie*, *üks* > *ikš*), Salatsi liivi keeles sagedamini *ü* > *ju*- (*üks* > *juks* ~ *jukš*), kuid mitte järjekindlalt; ka on Salatsi liivi allikad eri aegadest.

Noomeni grammatikas on daativi funktsiooniga kääne Kuramaa liivi keele Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2000, lk 73, 77, 400–403; K. Habicht, V.-L. Kingisepp, U. Pirsso, K. Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õpetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool, 2000, lk 294–296, 393, 395.

les *n-lõpuline minnõn sidām podüb* 'mul süda valutab'), Salatsi liivi keeles *l-lõpuline (minnel šuda podub, minnel om armist tām pärast* 'ma tunnen talle kaasa, mul on kaastunne tema pärast'). Kui see on eesti mõju, siis on selles punktis raske Kuramaa liivi keelt pida-da sekundaarseks.

Tagasõnast kujunenud komitatiiv on ka Salatsi liivi keeles saanud iseseisva arengu, mis pigem sarnaneb eesti kaasa-ütleva kui Kuramaa liivi keele komitatiiviga. Läänemeresoome areaalis on komitatiivi areng silmatorkavalt mitmekesine: soome *teidän kanssa(nne)*, vanemas eesti kirjakeeles *palve kaas* (Georg Mülleril), põhja- ja lõunaeeesti keeles sageli koos kaassõnadega kasutatav *ga-kaasaütlev (sinuga koos ~ koos sinuga, ühes sinuga ~ sinuga ühes, üten sinuga ~ sinuga üten)*, Kuramaa liivi keeles translatiiviga kattuv *-ks (Emma jelāb ibistōks* 'Emma töötab hobustega'); Salatsi liivi keeles on sellest järel üksnes *-k (mädk* 'meiega').

Verbi grammatikas on mõndagi huvitavat, nt supiini (*ma-infinitiivi*) komitatiiv: *väst* 'kiirustada': *västamak* 'kiirustades, kiiruga (kiirustamaga)'. Isikuvormide homonüümiast oli juba juttu. Potentsiaal esineb materjalis ainult 'tegema' tähendusega verbist: *tienes* (lk 195 jj): et see võis tõepoolest olla potentsiaali vorm, sellele osutab vormi parafraseerimine konditsionaaliga *tieks* (lk 196). Pole ka Kuramaa liivi keeles muud potentsiaali kui abiverbiga *lib- ~ lid- ~ lib- ~ lim- ~ lit- ~ libõd* väljendatud futuuri ja võimalikkuse varjund. Salatsi liivi potentsiaalivorm aga on *ne-tunnusega*, nagu ka soome keeles ja eesti potentsiaalirudimentides.

Salatsi liivi lihtmineviku vormide tähelepanelik jälgimine paljastab hämmastava sarnasuse lõunaeeesti lihtmineviku väljendamise tüpoloogiaga: kõrvuti eksisteerivad *s-iline* minevik, palatalisatsiooni abil väljendatud minevik ning on ka näiteid mõlema mooduse

kasutamisest sama verbi puhul (nagu nt lõunaeeesti *ta and ~ ta andse*).

is-minevik: *joudis* 'jõudis', *juoksis* 'jooksis', *kadiz* 'kadus', *kargis* 'kargas', *kieldis* 'keelas, salgas', *kuolis* 'koolis, suri', *kūlis* 'kuulis', *kutsis* 'kutsus', *laskis* 'laskis', *sulis* 'sulas' jt.

Palatalisatsiooniline lihtminevik (nagu lõunaeeesti olevik *ta and*, minevik *ta and*): *jel* 'elas, töötas', *tul* 'tuli', *et* ~ *jät* 'jättis', *pañ(h)* 'pani', *pät* 'pettis', *pal* 'küsis, palus', *sad* 'sadas, kukkus', *sal* 'hammustas, salvas', *val* 'valas', *ved* 'vedas, tõmbas' jt.

Kuigi palatalisatsioon on Kuramaa liivi keele foneetikas tavaline, ei kasutata seda erinevalt Salatsi liivi ja lõunaeeesti keelest grammatilise tähenduse eristamiseks.

Mõlemad minevikud: *kost* ~ *kostis* 'vastas', *pid* ~ *pid* 'pidas', *tapiz* ~ *tap* 'tappis (kas ka tappimise tähenduses?)'.

Sõnatuletus (võib-olla ka liitsõnamoodustus) erineb Salatsi liivi keeles mõnes punktis kindlasti Kuramaa liivi keelest. Esimesena torkab silma Salatsi liivi *i-deminutiivide* suur hulk: *jämmi* 'emane, emake', *kañki* ~ *kant'i* 'kanake', *kutški* 'kutsikas', *nurmki* 'nurmeke', *pinnki* 'penike (koerake)', *raški* ~ *rašti* 'raasike', *pütki* 'pütsik', *veiški* 'vaitseke' jpt. Ka Kettuneni liivi sõnaraamatus toodud *i-deminutiividest* on suurem osa märgitud salatsiliivilisteks.

Lugesin sõnaraamatus kokku vähemalt 23 seda tüüpi deminutiivi. Mõned neist võivad olla laenud või võõrmõjulised (*puñki* 'tatt, lima' < lt *puņķi*), kuid kindel on, et *i-deminutiivide* tuletus on olnud produktiivne. Siin tuleb meelde ka lõunaeeesti paralleel: ei öelda *võta see väike kauss*, vaid *võta see kausike*; *kausike* on omaette mõiste.

Mõni sõnaühend on Kuramaa liivi ja Salatsi liivi keeles silmatorkavalt ühtmoodi: *sūr izand* 'mõisahärä' (lk 63), mõni erineb, isegi kui sõnaühendi loomise tüpoloogia on sama: Salatsi

liivi keeles on idatuule nimeks *mütsa tül* 'metsatuul', Kuramaal 'maakaare tuul',⁴ kägu on Salatsi liivi keeles *nälga-kul* (mida eesti murded vist ei tunne), Linnutee on Salatsi liivi keeles *touvi räk* 'taevane tee', Kuramaal *lindöd-riek* 'lindude tee'. Omapärane on ka Salatsi liivi *kulde tob* 'tiisikus' (lk 91, Kuramaal *rinda-te'b* 'rinnatöbi'). Siin on ka põhjust väikeseks kahtluseks: lemma all *kulde tob* on antud *kuola ~ kuol* 'koolda' (lk 91), seega tähendusega 'koolmise haigus'; üleskirjutuse järgi võiks see haigus kuuluda ka lemmasse *kull* 'kuluda', tähenduse seletuseks oleks siis 'ärakulumise töbi' (lk 91, vrd lk 89).

Mõningad sõnaühendid oleksid tõlkevastes vajanud võib-olla ulatuslikumat selgitust: *kiled juod* on võib-olla pigem 'kihlust jooma' kui 'kihluma', *ül läed* 'übersetzen, hinübersetzen' (lk 115) jääb arusaamatuks.

Huvitavad vastandtähenndused on märgitud sõna *šudali* juurde: ühelt poolt 'herzlich; südamlík' ja teiselt poolt 'böse; tige'. Lõunaeeesti keelealal tähendab *suure südamega* äkilise iseloomuga või ka pikka viha pidavat inimest; kirjakeeles on see sõnaühend hakanud võõraste eeskujude mõjul tähendama suuremeelset, heldet inimest; *šudali* juures viitena antud lõunaeeesti *süändä* on tõlgitud 'erzürnen; vihastama'; tulnuks ehk lisada ka tähendus 'julgema, tihkama'.

Läbivalt on sõnaraamatus esindatud vana arvude väljendamine: *puol toist* 'poolteist', *puol kolmt* 'kaks ja pool', *puol nellänt* 'kolm ja pool', *puol vint* 'neli ja pool', *puol seismt* 'kuus ja pool', *puol kädiksmet* 'seitse ja pool', *puol tümund* 'üheksa ja pool, pool kümnet', *juks nelä* 'kolmkümmend üks'.

Keelekontaktid

Salatsi liivi sõnaraamatus

Ootuspäraselt pakub sõnaraamat materjali tõlkelaenuliste sõnaühendite ning eesti, läti ja saksa otseste laensõnade kohta. Järgnevas esitatakse ainult mõningaid näiteid, mis sellistena Kuramaa liivi keeles nähtavasti puuduvad.

Ühetaolisused eesti keelega. Riskantne oleks väita, et Salatsi liivi keeles on eesti keelega ühiseid püsiühendeid, mis Kuramaa liivi keeles puuduvad. Võib-olla on sellised näiteks *jutt aij* 'lobisema', *taga ajaj* 'tagaajaja', *jull tulla ~ ül tull* 'üles tulla (äikese kohta)'.

Leida Salatsi liivi sõnaraamatust püsiühendeid, mis on ühised eesti ja Kuramaa liivi keelega, on hoopis kergem: *abin ajami* 'habemeajamine', *suud ann* 'suud anda', *julle kazz* 'üles kasvada' (lk 80; siin muidugi ka saksa *auf-*), *šuda podub* 'šüda valutab', 'jooksmma' lekkimise tähenduses, *kriev usk* 'vene usk' jpt, mis kõnelevad selle poolt, et liivi ja eesti keele püsiühendid on vastastikku sagedamini tõlgitavad kui näiteks soome ja liivi keele püsiühendid.

Winkleri ja Pajusalu sõnaraamat on registreerinud Salatsi liivi keelest ja liivi aladega külgnenud eesti murretest ühiseid sõnu: Mulgi ja Tartu murde *ira* 'tiirane' (ka *ira inemine*) võib olla sama sõna mis Salatsi liivi *ira* 'täkk'; Salatsi liivi *küza* 'pahameel', vrd Häädemeeste *kõsa* (nagu ka Kuramaa liivi keeles); *oza*, vrd Saarde *osa* 'liha' (Kuramaal *voza*); *taber* (Kuramaal *tabär*) 'saba', vrd Halliste *tobar*; lõunaeeesti keeleski juba ununemas olev *täu* 'kops' jt.

Salatsi liivi sugulussõnavaras esinevad *kod väu* 'koduväi' (Kuramaa liivi keeles *tidarmiez* 'tütremees'), *väumiez* (Kuramaal sellisena puudub); *peikil mies* 'peigmees' (Kuramaal puudub). Lõunaeeesti sugulussõnavara erisõnad *södse* ja *lell* Salatsi liivi keeles siiski

⁴ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, lk 229b.

puuduvad, seal on *isasüzar* ja *isavel'* (lk 62).

Noomeni grammatikast on juba mainitud väliskohakäände (daativi) sarnasust eesti keelega: *anna mil vuit leib* 'anna mulle võileib', *minnel ab uo* 'minul ei ole'.

Läti mõjud. Päris paljud läti laenud on Kuramaa liivi ja Salatsi liivi keelele ühised (*B*, *D*, *G* all on enamik kirjeid sellised) nagu ka verbiprefiksids ja nimsõnaliide *-nika*. Millest siis järeldada, et Salatsi liivi keel on primaarsem kui Kuramaa liivi keel? Palju keskalamaksa või baltisaksa sõnu on liivi keele kahte põhivarianti tulnud läti keele vahendusel, kuid on siiski tähelepanuväärne, et suur hulk sellistest laenudest on liivi keele kahel variandil ühised.⁵

Huvitav Salatsi liivi sõna on *kārgeds* 'päikesetõus, päikese üleskargamine' (Kettuneni järgi on päikese üleskargamine läti tõlkelaen: *sauļe lec* 'päike kargab';⁶ Seppo Suhoneni väga põhjalikust läti laenude nimistust see sõna nähtavasti puudub⁷).

Küsimusele, kas palataliseeritud velaarklusiili vaheldumine (või asendumine) palataliseeritud dentaalklusiiliga (*k* > *t'*, *g* > *d'*), on läti mõju, tuleb nähtavasti vastata jaatavalt, kuigi selline protsess on üldfoneetikas hästi tuntud. Palataliseeritud *k* ja *t'* vaheldumist on isegi sõnaalgulises positsioonis väga laialdaselt: nt *kūlg* ~ *tulg* 'kül', *kāla* ~ *tāla* 'kell', *kunab* ~ *tunab* 'kännab', ka *kuzub* ~ *tuzub* 'küsib', *kum* ~ *tum* 'kümme', *tula* 'küla', *kulm* ~ *tulm* 'külm', *tutab* 'kütab' jpt.

Sõnaalgulises asendis on *k* palataliseerumine ja seejärel *t'*-ga asendumine (või vaheldumine) eriti sagedane ees-

vokaalide ees, sõnalõpulis asendis aga varasema eesvokaalse tüvevokaali ees: *lešt* 'lesk', *palt* 'pal'k', *latt* 'müts, kübar, sm lakki', *penk* ~ *pent* 'pink', *segg* ~ *sed'd* 'segada, eksitada' jt. Aga velaarklusiili palataliseerumist (või vaheldumist palataliseeritud dentaalklusiiliga) esineb ka teistes positsioonides: nt *āgist* ~ *ād'ist* 'aastane, pl nom', *jog ad* 'jõekallas', *mārn ag* 'merekallas', *rūgi/d* ~ *rūd'i/d* 'rukis, pl nom, lõuna-eesti *rūgā* 'poiški' ~ *poiš'ti* 'poisike, pojake', *poigi* ~ *poit'i* 'pojake', *tulki* ~ *tult'i* 'tuluke' jpt.

See foneetika joon on üks Salatsi liivi keele silmatorkavaid erisusi.

Saksa keele mõjude paralleelsused läti, liivi ja eesti keeles vajaksid eriuurimust: kindlasti on nii Salatsi liivi kui ka Kuramaa liivi keeles saksa mõjusid, mida eesti keeles ei esine (juhunäitena *pitka aig* 'Langeweile').

Kokkuvõtteks

Kas kõik sõnaseletused selles sõnaraamatus on piisavad, seda on riskantne otsustada, aga väikesi juhuviigu pole mõtet nii põhimõttelise tähtsusega töö tutvustuses märkidagi (loovutan oma vähesed märkused autoritele). Mõni varasem viga on selles sõnaraamatus parandatud, näiteks *kožalist* (lk 86) tähendus 'kosilased' on Kettuneni liivi sõnaraamatus õigesti, aga Salatsi liivi sõnale viidates ka valesti: 'kihlus'⁸ – eksitus on kergesti seletatav.

Äärmiselt vajalik on saksakeelne indeks (30 lk kolmes veerus), mis on igati korralik töö. Indeksi põhjal on kergem jälgida näiteks ka läti, saksa ja liivi (läänemeresoome) verbiprefiksaalsuse kattumisi.

Autorid on välja hõiganud sünkroonilise ja ajaloolise grammatika köited. Ilmunud sõnaraamat laseb uskuda, et

⁵ Vt ka S. Suhonen, Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. (Suomalais-Ugrilainen Seuran toimituksia 154.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1973.

⁶ L. Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, lk 106b.

⁷ Vt S. Suhonen, Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen.

⁸ Vt L. Kettunen, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung (vastavalt lk 174b ja 146a).

sellised tööd on võimalikud. Selle järel täidab Salatsi liivi keel läänemeresoome keelte uurimises senini paratamatusega tundunud lünga.

Salatsi liivi grammatika tegemisel võiks olla suureks abiks pöördsonastik. Näiteks tuleks pöördsonastikus kohe ilmsiks *i*-lõpuliste deminutiivide suur hulk võrrelduna Kuramaa liivi keelega. Heaks eeskujuks on Robert Hinderlingi

„Rückläufiges estnisches Wörterbuch – Eesti keele pöördsonaraamat” (Bayreuth: Universität Bayreuth, 1979). Salatsi liivi materjali koguhulk on nii väike, et selle maksimaalne ärakasutamine on vajalik ja võimalik. Ning nagu nüüd tõestatud, ka tulemuslik.

MATI HINT

UURIMUS NIMISÕNA VÕIMSUSEST

Margit Langemets. Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eesti keelevaras. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 318 lk.

Margit Langemetsa raamat „Nimisõna süstemaatiline polüseemia eesti keeles ja selle esitus eestikeelses keelevaras”, mis põhineb tema samanimelisel doktoritööl, on põhjalik uurimus ühest tänapäeva semantika ja leksikograafia olulisemast probleemist, polüseemiast. Sõnade mitmetähenduslikkus on olnud semantika uurimisobjektiks muidugi alati, aga eriti viimaste aegade tähendusõpetus peab polüseemiat keele keskseks omaduseks. Kuidas saab inimene keelt kasutades hakkama sellega, et sõnadel on palju tähendusi? Kuidas me aru saame, mida vestluskaaslane ühe või teise sõnaga on mõelnud? Kuidas olemasolevaid tähendusi siiski piiritletakse: pole ju sõnal mis tahes tähendused, vaid ikka ainult teatav hulk? Ka iga sõnaraamatu koostaja on sunnitud mõtlema selle üle, kuidas ja mida erinevate tähendustena esitada.

Eesti keeleteaduses on küll olnud üksikute sõnade polüseemia käsitlusi, samuti on aegade jooksul eri keeleteadlastel olnud polüseemiale erinevaid vaatenurki, mida Margit Langemets oma väitekirjas ka tutvustab. Kogu „Eesti keele seletava sõnaraamatu”

(EKSS) põhjal on ta teinud ka ülevaate eesti sõnavara polüseemiast tervikuna: kõikide sõnade polüseemiaindeks on ainult 1,08, mis tundub väga üllatav igaühele, kes on lugenud hulganisti rikkaliku tähendusstruktuuriga sagedaste sõnade kohta, kuid pole mõelnud sellele, et keele sõnavara valdava osa moodustavad harvemini kasutatavad monoseemsed sõnad (millest suur osa on liitsõnad).

Raamatu põhiosa koosneb polüseemia süvauurimusest EKSS-i valimi põhjal: vaatluse all on „Eesti keele seletava sõnaraamatu” lihtnimisõnade kirjed vahemikus *T–tinakas*, kokku 843 märksõna). M. Langemets on ette võtnud selle, mida mitte igaüks ei sõandaks: läinud ilmekate üksiknäidete juurest läbiva, iga sõna arvesse võtva uurimuse juurde. Mis tahes keeleteaduse alal on see alati raske, sest ikka ja jälle selgub, et iga keeleline nähtus on skalaarne ja sisaldab tüüpilisi ja ebatüüpilisi juhtumeid. Juba esimene ülevaade valimi polüseemiast annab huvitava lisatulemuse terve EKSS-i sõnavara üldülevaate juurde: eesti nimisõnadest on polüseemne vaid iga viies liitsõna (nende hulgas on ka tuletised), liitsõnad on oodatult valdavalt monoseemsed.

Uurimus toetub eelkõige James Pustejovsky 1995. aastal esitatud generatiivse leksikoni ja süstemaatilise polü-

seemia käsitlusele, sellest paradigmat on ka pärit analüüsi mõistestik. J. Pustejovsky generatiivse leksikoni teooria põhiidee on see, et igal sõnal on süstemaatilistelt potentsiaalsete tähenduste hulk, mis sünnib nelja kvaalisuhte kaudu. Need neli kvaalisuhet on liigi-, moodustaja-, eesmärgi- ja põhjussuhe. Pustejovsky arendab tegelikult edasi Uriel Weinreichi kontrastiivse ja komplementaarse polüseemia ideed: kui kontrastiivse polüseemia puhul eristuvad sõna tähendused selgelt, siis komplementaarse polüseemia puhul kattuvad sõna tähendused suures ja olulises osas ja võivad tekstis esineda nii, et polegi teada, millisega komplementaarsest tähendustest on tegemist. Komplementaarsed tähendused on sageli süstemaatilisel viisil seotud. Polüseemia süstemaatilisusest (ehk regulaarsusest) kirjutas 1970. aastatel ka Juri Apresjan, kelle tööde kaudu oli nähtus tuttav ka eesti keeleteaduses. Süstemaatilise polüseemia tüüpilised näited on taimenime kasutamine vilja ja toiduna tähenduses (näiteks *kurk*, *tomat*, *porgand*, *kartul*), samuti võivad asutuste nimetused (*kool*, *teater*, *pank* jms) tähistada nii ehitist, institutsiooni kui ka kollektiivi. Lause *Mulle meeldib see teater* võib viidata teatrihoonele, selle teatri lavastustele, näitlejatele ja kõigele muule sellega seonduvale, keelekasutaja ei peagi otsustama, millist neist tähendustest parajasti tarvitada, vaid võib neid käsitleda tervikuna. Nagu Langemets polüseemia teoreetilises ülevaates ka toonitab, uurib ta väitekirjas tegelikult monoseemia ja polüseemia piiriala: ühelt poolt on sõnaraamatutes küll kombeks süstemaatilist polüseemiat esitada eri tähendustena, kuid neid tuleks vaadelda siiski teisiti kui polüseemse sõna kontrastiivseid tähendusi.

Teoreetiliselt määrav on Langemetsa väitekirjas polüseemia liigitamine, sealhulgas metonüümia ja metafoori

eristus. Ta on uurinud metonüümilist polüseemiat, võrdsustades seda üldiselt süstemaatilise. Samal ajal on siin seal tekstis vihjeid ka sellele, et metafooriline polüseemia võib kasutada korduvaid malle, ja see on tegelikult ka tänapäevase mõistemetafoori teooria aluspostulaat: metafoor on mõistestuse mehhanism, mis oma korduvates mustrites moodustab mõtlemise ja keele alustala. Näiteks on üks paremini tuntud metafooriliike KEHAOSA ON ESEME OSA (*tassi kõrv*, *kinganina*, *õunasüda*), mis on oma korduvuses samuti teatavas mõttes süstemaatiline. Samal ajal on metafoorne polüseemia siiski üldjuhul kontrastiivne (lause mõistmisel on vaja teada, kas kõneldakse tassi või inimese kõrvast, mõlemat korraga ei ole võimalik mõelda), mistõttu jääb see Langemetsa vaatluse alt välja. Huvitav on seegi, et valimis vaadeldud polüseemiajuhtudest oli metafoorseid vaid 100, sellal kui metonüümseid oli 380 (lk 174). Seega on metonüümia polüseemia seisukohalt palju olulisem mehhanism, kui seda näiteks mõistemetafoori teoorias siiani on arvatud.

Uurimuse see osa, mis on otseselt materjalipõhine, on tegelikult meta-semantika selles mõttes, et ei uurita sõnade tähendusi, vaid nende EKSS-is esitamist ehk leksikograafi otsustusi. Lootuses, et leksikograafid on teinud oma tööd hästi, võime tulemusi siiski pidada ka keele kirjelduseks. Tõsi, aegajalt on keeleteaduses leksikograafi keelepädevuse tavalisust ka kahtluse alla pandud ja arvatud, et eksperdi kirjeldus erineb olulisel määral tavainimese omast. Mingis mõttes satub kogu Langemetsa väitekirja siin vastuollu: ühelt poolt loodetakse süstemaatilise polüseemia käsitluse abil leida vahendeid, kuidas sõnaraamatuid paremaks teha, seega on ideaalne sõnaraamat süstemaatiline; teiselt poolt ei saa me aga sugugi kindlad olla, et keelekasutaja ise ja ta keel nii süstemaatilised

oleksid. Mida siis peaks sõnaraamat esitama: kas süsteemi või tegelikku keelt?

Polüseemsete sõnade tähendused on M. Langemets klassifitseerinud J. Pustejovsky generatiivse leksikoni mudelist laenatud liigisuhte kategooriate abil (näiteks ESE, SEISUND, TOIT, SÜNDMUS jms), seejärel on käsitletud kategooriate paare, mis esinevad sama sõna polüseemiamustris. Kõik kategooriad ei ole läbipaistvad (näiteks on raske otsustada, mida mõeldakse kategooriate ABSTRAKTNE või ESITUS all) ja see raskestab kohati arusaamist, kuid põhjalik lugeja leiab lisadest kõikide kategooriate määratlused hõlpsasti. Lõpuks esitatakse statistiline kokkuvõte, mille tulemusel saame näiteks teada, et kõige sagedamini esinevad valimis polüseemiamallid TEGEVUS–TEGU/KÖNETEGU (nt *tahtmine, teretus*) ja TEGEVUS–ABSTR/KONKR (nt *taotlus, tasu, teene*).

Põhjalikumalt analüüsib M. Langemets neid sõnu, mille tähenduste hulgas leidub ESEME kategooriasse kuuluv tähendus, sest ESE on valimis kõige sagedasem semantiline liigisuhe. Selgub, et esemesõnad on tüüpiliselt tüvisõnad, mitte tuletised, et ESE on tüüpiliselt polüseemse sõna esimene tähendus, semantiline liigisuhe ESE on väga generatiivse loomuga, s.t moodustab palju erinevaid polüseemiamalle, kuid eelkõige just metonüümia, mitte metafoori alusel jms.

Huvitav on mitmeski kohas käsitletav nimisõna tähenduse sündmusena esitamine, mis on vastuolus traditsioo-

nilise ettekujutusega nimisõnast kui tüüpiliselt eset või isikut (igal juhul mittetemporaalset entiteeti) tähistavast sõnast. Pustejovsky kvaalstruktuuri ülevaates rõhutab Langemets, et „nimisõna tõlgendatakse sündmusena” (lk 98), ning lisab hiljem, et „nimisõna semantiline ulatus on nii võimas, et paindub üsna loomulikult väljendama väga paljut, mis situatsiooniga kaasneb” (lk 222). Neid mõtteid edasi arendades võib lugeja jõuda keele kõige olemuslikumate probleemide juurde: nimisõna eelkõige referentsiaalset akti kandva sõnaliigina saab suhtlusfunktsioonis tihti hakkama kogu suhtlusaktiga, sest entiteeti nimetades kaasneb sellega ka kogu sündmuse nimetamine. Meie ettekujutus keelest on traditsiooniliselt väga süntaktiline ja lause keskmes on loomulikult verb. Langemetsa väitekirjale tuleb meelde, et nimisõnata me siiski hakkama ei saa, sest suur osa tähendusest tuleb lausesse just selle kaudu.

Peale EKSS-i materjali analüüsi antakse raamatus ülevaade ka muude keelte sõnastikest ja andmebaasidest, mis süstemaatilist polüseemiat esitavad (nn kolm eeskuju: CoreLex, SIMPLE ja hollandi keele andmebaas).

Margit Langemetsa raamatut saab kasutada ka süstemaatilise polüseemia käsiraamatuna. Olles oma uurimisainese kombel süstemaatiline, on ta kindlasti huvitav nii leksikograafide kui ka semantikateoreetikule.

RENATE PAJUSALU